

**«Бгавадгіта»
із коментарем Абгінавагупти «Гітартха-санграха»**

*Мангала-шлоки*¹

1

Перемагає той, хто розділившись на пару протилежностей,
набув через це природу розмаїтого колеса буття, що є всюди;
[потім] актуалізував свою єдність силою медитації та здобув нероздільності.
Він — Шива, що знищує все несприятливе, океан, що сяє свідомістю!

2

У цьому творі², який В'яса створив обсягом в сто тисяч шлок,
саме визволення постає як головний плід вчення.
[Вчення], що започатковується з якостей і обов'язків³,
які відмінні від визволення, проголошено як те, що живить це [визволення].

3

Що стосується визволення, воно стисло викладене як розчинення в тому, чия форма
позбавлена частин, в тому, хто від природи все знає і може,
у тому, хто позбавлений жадань, у найвищому владиці.

4

Попри те, що ця [Махабгарата] оспівує визволення разом з іншими
[станами та якостями], слова Бгавадгіти належним чином сприяють набуттю саме
[визволення].

5-6

Хоча рядки “Бгагавдгіти” прокоментувало багато авторів, справедливим є
моє прагнення пролити світло на приховані сенси “Гіти”.
Після того, як я, Абгінавагупта довго досліджував традицію, що йде від Бгаттенду-
раджі, було створено це зібрання сенсів Бгавадгіти.

¹ Привітальна частина твору, автор привітання — Абгінавагупта.

² Мається на увазі «Махабгарата».

³ *dharma*.

Передмова Абгінавагупти до першого розділу

Початок першого розділу вкаже на сутність знання та незнання як тих, серед яких одне перемагає, а інше — має стати переможеним.

Не зможе прийняти настанови той, у кому немає ні найменшої частинки знання, тобто невіглас. Також і той не зможе прийняти настанови, у кому викорінено все невігластво. [Останнє справедливо] внаслідок неможливості рушити з позицій того, хто утвердився в одному погляді. Тож, і серед обізнаних, і серед необізнаних навряд чи зустрінеш те, що відоме як здатність приймати настанови. Лише сумнів щодо сенсу, який дається в настанові, здатен прийняти істину. Зі свого боку, настанова — це усувач сумнівів. Сумнів — це те, що виникає при взаємному терті знання та невігластва. І оскільки сумнів складається зі знання (створіння богів) і з незнання (створіння асурів⁴), розповіддю про нього починається настанова про шлях, що веде до визволення.

Знання є основним, діяння ж — це те, що слід залишити. Проте ті діяння, які ґрунтуються на знанні, не обмежують. [Попри те, що] знання первинне, у діянь є нерозривний зв'язок [зі знаннями]. Також, знання і діяння не перебувають на одному й тому ж рівні — такий характер [мого] коментаря⁵. Я пояснюю інтенції мудреця В'яси тільки в необхідних місцях, оскільки немає сенсу від інших словесних тенет, чії плоди — лише перешкоди до істинних знань.

Перший розділ

*«Прекрасна божественна пісня Володаря», що наділена коментарем
вельмишановного вчителя Абгінавагупти. Складений ним коментар має назву*

«Гітартха-санґраха», або «Збірка сенсів Гіти»

1

Й мовив Дґритараштра:

*«О, Санджає! Коли зустрілися на полі долі, на полі Куру
мої [сини] з Пандавами, що відбувалось там?»*

⁴ Конотація до легенди про пахтання океану.

⁵ Так Абгінавагупта пояснює те, що він додав коментар тільки до тих шлок, які він зараховує не до сюжетної лінії, а до філософських роздумів.

Що стосується поля Куру, існує наступне пояснення. Поле Куру — це поле сприйняття органів чуття, саме воно зветься полем Куру⁶. Саме тому воно є полем, тобто сферою повсякденних обов'язків⁷, що виникають від народження. Поле дгарми є сферою двох дгарм, одна з яких згадується в «Яджнья-валк'я-сміті»: *«Найвищою дгармою є та, в поєднанні з якою виникає бачення атману»*. Найвищий обов'язок — це те, крізь поєднання з чим виникає бачення атману — [тобто] йдеться саме про поле цієї дгарми. Це поле — тіло, яке підпорядковане [найвищій дгармі], слугує захистом під час набуття остаточного визволення внаслідок виконання усіх звичайних обов'язків. [Пояснення] слова *“кшатрій”*⁸: походить від кореня *“кшад”* — *“атакувати”*, *“знищувати”*. Враховуючи це, порівняння воїнів з органами чуття, що б'ються один з одним, слід розуміти таким чином: у сфері дії органів чуття протилежні почуття перебувають у відносинах знищувачів та знищуваних. Як, наприклад, пристрасть і безпристрасність, або гнів і терпіння. Мається на увазі, що Каурави – це уявлення, сповнені незнання і властиві неосвіченим людям. Пандави ж – це такі [уявлення], чия сутність – знання, і які відповідають людям чистого знання. Що ж вони здійснили?

2-3

**Побачив армію Пандавів
князь Дур'йодгана та до наставника свого прийшов
спитати:**

**«О вчителю! Подивись на військо Пандавів,
що в порядок бойовий привів його твій учень,
син Друпаци, [Дгриштадьюмна].»**

4-6

**Герої тут — великі лучники, у битві рівні Бгімі та Арджуні:
великий воїн Друпаци, Ююдхана, Вірада,
Дриштакету, Чекітана, могутній князь Каші,
а також Пуру-джіт і Кунті-бгоджа,**

⁶ Слово «куру» є дієсловом у наказовому стані другої особи однини, буквально «дій».

⁷ Словом «обов'язок» тут ми переклали слово «дгарма».

⁸ воїн.

найкращій Щайб'я і Юдхаманью,
славетний Уттамауджас, Саубхадра,
та сини Драупаді [Пратівіндг'я, Сутасома, Шрута-карма,
Щатаніка, Шрутасена], всі вони великі воїни!

7

Найкращий серед народжених двічі, послухай
про ватажків мого війська, найвидатніших серед нас!
Щоб знав ти їх, я розповім тобі
про лідерів великої армії, яких вшановують усіх наче героїв.

8-9

Ти, Дрона, Бгішма, Карна, Крипа, Щалья, Джаядратха, Ашваттхама, Вікарна, а
також доблесний герой, син Сомадатти та герої інші,
досвідчені у різних видах бою, озброєні різноманітно – й мечами, й луками та
іншим. Вони вже подумки віддали своє життя за мене.

10-11

Перемогти не зможуть наші сили, якими керує Бгіма,
а їхні сили під керівництвом Бгішми на перемогу здатні.
Тож всі ви, що розташувались на позиціях по всіх боках,
ретельно захищайте Бгішму!

12-13

[Щоб] викликати радість Дурйодгани, найстарший з Куру,
великий Бгішма, видав бойовий лев'ячий рик та гучно дунув у мушлю.
Потім стрімко зазвучали труби, литаври, різні барабани, ріжки.
І був цей звук жахливим.

14-16

Мадгава та Пандава, що стояли у величезній колісниці,
запряженій білими кіньми, дмухнули у божественні мушлі.
Та дунув кожен у свою мушлю: Кришна — в панча-джанью,
Арджуна — в девадатту, в паундру — Бгіма, в махашанкху — Врикодара,

**в ананта-віджаю — цар Юдгіштхіра, син Кунті,
Накула та Сахадева — в сугхошу та мані-пушпаку.**

17-19

**Великий лучник Каш'я, великий воїн Шикхандін, Вірата та Дгриштадьюмна,
непереможний Сатьякі, майстерний лучник Панчала,
п'ять Драупадеїв та великорукий Саубхадра подули кожен у свою мушлю.
Цей звук гучний луною відгукнувся в небесах і на землі та
розірвав на частки серця потомків роду Дгритараштри.**

20

**О Дгритараштро! Арджуна, на прапорі якого мавпа,
побачивши як опускає зброю наше військо, приведене у бойовий порядок,
свій лук підняв та мовив Кришні такі слова:**

21-22

**«О ти, хто ніколи не зникне! Поміж двох армій
встанови мою колісницю, щоб побачив я тих, хто стоїть у жаданні битви!
З ким же боротимусь я у прийдешній битві?
Я бачу охочих стягтися, що бажають задовольнити
в цьому бою зловмисного Дурйодгану».**

23-24

**Тоді Кришна встановив найкращу з колісниць
між двох армій, перед Бгішмою, Дроною
та всіма царями й мовив:
«Поглянь на цих Кауравів, що зійшлися укупі!».**

25-26

**Побачив Партха, що в обох арміях стоять
батьки й дідусі, вчителі,
дядьки й брати, сини й онуки, друзі, свояки та побратими.
Подивився він на зібрання цих родичів, та співчуття охопило Партху.
Він засмутився та мовив:**

– О Кришно! Коли я бачу, що мій народ бажає битись,
слабкими стають мої кінцівки та пересихає рот,
тремтить моє тіло, волосся стає дибки, палає моя шкіра
та падає з рук мій лук Гандіва⁹.
Ноги не тримають мене та розум мій блукає,
і бачу я, Кришно, лише лихі передвістя.

Якщо згублю народ свій в битві,
ніякого я вже не передбачаю блага.
О Кришна! Тріумфу не бажаю я! А також володінь та щастя!
Нащо мені князівство, життя та насолода?!

Заради чого нам потрібні царство,
всілякі втіхи та саме життя, Говіндо?
Стоять на полі бою ті вчителі, сини, батьки й діди,
дядьки та шурина, свекри, онуки й свояки,
для кого бажаємо ми царства, втіх та щастя.
Але зреклися вони життів своїх та статків перед боєм.
О, Кришно, Переможцю Мадгу! Хоч би й вони
почнуть вбивати, знищувати їх я не бажаю
навіть задля влади над трьома світами, годі й казати про цей.

Коментар до шлок 32 – 34

Якщо сприйняття окреслено думкою: *«це мої вчителі»*, – воно безумовно спричинить лихо, оскільки зробить діяча саме тим, чиєю дією є [їхнє] вбивство. Початкове твердження Арджуни полягає в наступному: *«Це вбивство є злочином, оскільки здійснюється з розумінням битви як такої, що відбувається заради володіння благами та щастям.»* [У другому розділі] ця теза буде мати таку відповідь: *«Чини дії, ставлячись до них як до обов'язків, а не з будь-якою іншою думкою»*.

⁹ Лук, творіння Брахми.

О, Джанардано! Чи дасть нам втіху вбивство синів Дгритараштри?!

Якщо ми знищимо цих злодіїв – зло оселиться і в нас.

Ось чому ми не маємо вбивати наших родичів – нащадків Дгритараштри.

Мадгаво! Навіть якщо скрізь жадання наживи

вони не бачать пороку в руйнуванні родини,

у ворожнечі з друзями – невже ми станемо щасливіші, вбиваючи їх?

Чому ж ми, о Джанардано, хоча й бачимо цю ваду,

але не усвідомлюємо потреби уникнути помилки,

що полягає в знищенні родини?

Коли гине сім'я, руйнуються довічні закони роду.

Коли ж знищено закон, беззаконня долає увесь рід.

О, Кришно! Якщо переможе беззаконня,

благородні жінки втрачають чесноту! Паплюження жінок,

о, Варшнея, спричинить змішування каст!

Змішування ж призведе й увесь рід,

ще й його вбивць до пекла. Позбавлені обрядів

підношення їжі й води, падуть їх прабатьки у забуття.

Ті вади згубників роду, що чинять змішування каст,

знищують довічні закони каст та закони роду.

Ми чули, що порушники законів роду

постійно перебуватимуть у пеклі.

Коментар до шлок 35 – 44

Слово “зло” у реченні – це підмет відносно до “вбивства злодіїв”. Тому 36 шлока має такий зміст: *«наші вороги будуть знищені злом, якому скорилися»*. Зло ж полягає в тому, що знищення роду через жадобу не сприймається як щось погане. Саме тому в

тексті згадуються закони роду, починаючи зі слів *«Навіть якщо скрізь жадання наживи»*.

Задля полегшення свого нещастя, Арджуна мовив подумки: *«Велике зло – це вбивство заради здобуття плодів, ще й з наміром завдати шкоди»*.

45

**О, горе! Ми вирішили заподіяти велике зло,
якщо через жадібність готові вбивати
свою родину заради царства й втіхи!**

Коментар до шлоки 45

Під словом **«ми»** маються на увазі як Каурави, так і Пандави. [Арджуна міркував:] *«Що є найкращим для мене, якщо я маю здатність розрізняти, коли ніхто її не має? Відмовитись від битви, ось що буде правильним»*. Однак про те, що буде найкращим, він промовив так:

46 – 47

**«Нехай краще озброєні сини Дгритараштри
уб'ють під час бою незброєного мене» —
Так мовив Арджуна посеред поля битви.
Занепокоєний та пригнічений сів він
на сидіння колісниці та випустив лук зі стрілою.**

Це перший розділ великої пісні.

Підсумковий коментар:

Навіть за умови відкидання двоїстості, мудрий не має здібності розрізняти, коли він стає безпорадним через зіткнення знання та незнання.

Перший розділ збірки сенсів Великої пісні Володаря, що створив вельмишановний, кращий з вчителів-шайвів, видатний Абгінавагупта.

Другий розділ

1-2

**Зневіреному й охопленому жалем [Арджуні],
що очі його сповнилися сліз та хвилювання, Мадгусудана мовив:
– Арджуно, звідки в тебе ця пригніченість в час загрози?
Це не властиво аріям, бо не приводить ні до слави, ані підносить до небес.**

Коментар до шлок 1-2

Спочатку Володар дає Арджуні настанови, спираючись лише на повсякденну мудрість, далі ж він перейде до знань. Тому згадуючи поведінку, невідповідну благородним (тобто, аріям), а саме, душевну слабкість, він показує прихильність Арджуни до дгарми як таку, що веде до не-дгарми.

3-6

**– О, Каунтея! Тобі не личить бути зневоленим слабкістю!
О, Мучителю ворогів! Облиш ганебну нерішучість та повстань!
Арджуна відповів:
– Чи зможу я здійснити стріли проти Бгішми та Дрони,
що гідні лише поваги, Мадгусудано?!
Уж ліпше блукати по цьому світу як жебрак,
не вбиваючи великих учителів,
ніж вбити їх через жагу до здобичи та смакувати насолоди,
заплямовані кров'ю наставників.
Не знаю я, що є кращим: перемога наша або ж поразка.
Переді мною — рід Дгритараштри, його згубивши, я не бажаю жити.**

Коментар до шлок 3-6

Тут Арджуна визначає спрямованість на певні дії (вбивства) та певні результати (багатства) як те, від чого слід відмовитись. А також фразою «*не знаю я, що є кращим...*», він стверджує, що відмова від дій — це також спрямованість на конкретний результат (поразку).

[Далі ж йдеться про таке протиріччя:] з одного боку, дія не може бути безцільною, з іншого — не слід починати битву з метою поразки. Але у цьому разі навіть перемога

буде позбавлена сенсу. Бо ж коли Арджуна наголошує на тому, що «ліпше жебракувати, ніж вбивати великих учителів», вибір між поразкою та перемогою стає неможливим внаслідок того, що саме перемога буде знищенням його родини.

7-10

**Я, переможений жалем, і розгублений щодо мого обов'язку,
прошу тебе, скажи, як мені вчинити!
Навчи мене, відданого тобі учня, благаю!
Я не бачу нічого, що б настало після страждання,
яке виснажить всі мої почуття.
Навіть якщо здобути процвітаюче царство, що не має собі рівних,
та й хоч би панувати над божествами.
Санджая¹⁰ мовив:
Тоді Арджуна звернувся до візника так:
«О, Згубнику Ворогів, не стану я битися», – і замовк.
Неначе з посмішкою промовив Кришна
сповненому страждання Арджуні,
що сидів між двома військами, такі слова...**

Коментар до шлок 7-10

В останній шлоці мається на увазі наступне: сповнений сумнівів Арджуна насправді не відмовився від бою, оскільки просив Кришну навчити його. Далі ж, перебуваючи між тими двома, а саме між знанням та невіглаством, він отримає настанови від Володаря.

11

**Твоя сутність уражена людяністю, через це омана та відчай
здолали тебе, тому ти позбавлений усвідомлення.
Співчуття охопило тебе, бо ти побачив родичів,
що впритул наблизилися до смерті.**

Коментар до шлоки 11

¹⁰ Санджая — це полководець, який розповідає «Бхагавадгіту» Дритараштрі в повному сюжеті «Махабхарати». «Бхагавадгіта» є вкладеною частиною епосу «Махабхарата».

«Людяність» у цій шлоці тлумачиться саме як людська натура, буття, що належне людям. Крішна вказує на недоречність страждання Арджуни, бо ж його рідні власними силами ступили до смертельної пащі.

12

**Ти жалієш за тими, за ким не слід.
Мудрі ж не шкодують ні про тих, хто є, ані про тих, хто пішов.**

Коментар до шлоки 12

Стосовно того, про що саме не слід жаліти: неможливо шкодувати за тілом, бо ж воно тимчасове та смертне. Ти оплакуєш атман, але за ним теж не слід шкодувати. Ніхто з живих або мертвих жалю не вартий. Обґрунтування: атман неможливо знищити. Яке ж це горе, що він мандрує тілами? Нема про що шкодувати, коли він змінює тіло, оскільки тоді треба було б жаліти за втратою юності або ж іншого віку життя. Далі автор Гіти додає ще два твердження стосовно того, що атман вічний, а тіло – тимчасове:

13-14

**Це не так, що колись не було мене або тебе, або ж цих правителів.
Також не так, що ми не будемо існувати відтепер і в майбутньому.
Атман набуває нове тіло, наче людина змінює
дитинство на юність і старість. Мудрий не шкодує про це.**

Коментар до шлок 13 -14

Не було такого, щоб я не існував, так само, як ти і ті правителі. Якщо журитися за втратою форми, тоді чому б не шкодувати і за тим, що за дитинством слідує юність і так далі? Мудрий не шкодуватиме за цим. Бути стійким легко тому, хто не прив'язаний до тіла. Тож прагни такої стійкості.

15

**О, Каунтес! Дотики до об'єктів дають відчуття
холоду і жару, задоволення або страждання...
Проте ці відчуття мінливі, вони приходять та йдуть.
Тож витримуй їх стійко, Бгарато!**

Коментар до шлоки 15

Шлоку слід розуміти так: дотики до об'єктів за своєю сутністю є зв'язками з атманом через органи чуття та сприйняття. Стан, що його створюють ці зв'язки, наприклад, холод, жар, задоволення чи страждання, не є сталим. Тому за таким станом можуть шкодувати лише ті, хто позбавлені мудрості. Проте мудрі не жаліють за ним.

Або так: люди відчують безпосередній контакт органів відчуття з об'єктами матеріального світу, але не з найвищим атманом. Тож слід із твердістю витримувати те, що пов'язане з виникненням та зникненням (тобто з народженням та загибеллю).

16

**– О, найкращий з людей! Той, кого не бентежать ці дотики –
однаково стійко ставиться до щастя та нещастя,
і саме він придатний до вічності.**

Коментар до шлоки 16

Якщо всі відчуття приходять і йдуть, чи варто шкодувати за ними? Ні. Що ж таке те, що приходить? Припустімо, це народження. То чим є це народження? Якщо воно спричинене неіснуючим, тоді це і є небуття. Водночас природою неіснуючого є відсутність власної природи, тобто відсутність атману.

Передмова до шлоки 17

Так само [сказано] і в шастрах: власна природа сутностей невід'ємна [від них], ніби жар від сонця. Якщо ж народження – це набуття атмана з існуючого, тоді той, хто набуває цієї сутності, є вічним, внаслідок відсутності неіснуючого будь-коли. Тож задля чого засмучуватися з приводу виникнення?

Також і те, що йде [гине]: воно спричинене буттям чи небуттям? Але небуття не існує. Звідки природа небуття у того, чия природа є суцєю? Якщо припустити, що наступної миті те, що йде, матиме природу небуття: тоді не існуватиме ніякого буття, оскільки природу змінити неможливо. Наприклад, якщо щось знищується ударом молотка, що відбувається з природою зруйнованого? Неможливо побачити цю природу, правда ж? Немов будь яка річ, що покрита тканиною, невидиме буття, що приховане від зору, не стає чимось іншим. Тому природа — невід'ємна.

Зважаючи на все сказане вище, далі стверджується:

Буття не виникає з небуття, небуття ж не виникає з буття.

Межа цих двох очевидна для тих, хто бачить істину.

Коментар до шлоки 17

Отже, наслідуючи законам природи, сказано так: у тіла немає буття, бо зміна його станів безперервна — кожної миті воно руйнується. Натомість, не наступає знищення найвищого атману, і він існує вічно, бо незмінність — його ознака.

Так само проголошує «Бріхадаран'яка-упанішада»: *«Атман є нетлінним, адже його властивість – незнищенність»*.

Стосовно виразу **«межа цих двох»**, а саме буття та небуття, мається на увазі місце їх спочинку. Та межа існуючого та неіснуючого видима для тих, хто бачить істинну сутність речей. Тож чи є вона вічною, чи ні? Через можливість виникнення такого сумніву, Володар мовив:

Та знай, що неможливо зруйнувати того [атмана],

що ним створено це все.

Ніхто не спроможний знищити його, оскільки він є незмінним.

Відомо, що тлінними є минуші тіла вічного та неосяжного втіленого,

тому, Бгарато, бийся!

Коментар до шлоки 19

У момент, який неможливо описати, тіла знищуються внаслідок невиникнення нічого іншого, з'єднаного із загиблою плоттю. Адже [тіла] набувають нового стану кожної миті. Одже висновок про те, що новітність втрачається з кожною миттю, [виникає] під час розгляду старіння зблизька¹¹. Також і В'яса вказує на це: *«Кожної наступної миті у всіх сутностях відбувається розподіл їх фрагментів, але це не сприймається та не розрізняється [нами] через те, що процеси ці дуже тонкі»*. Тож слід розуміти, що

¹¹ Таке розуміння руйнування миттєвостей властиве буддизму. Питання в тому, чи згоден сам Абгінавагупта з цією концепцією, чи вписує її до своєї аргументації задля того, щоб доказ вічності атману спирався на більшість популярних доктрин.

тіла минуці на підставі того, що цим [моментом¹²] притаманні різноманітні функції. Натомість атман є вічним, тому що він безмірний. Матерія, яку можна вимірювати – мінлива. У нематеріального, що його природою є свідомість, такої мінливості немає, оскільки воно не пов'язане з іншою природою. Тож тіла завжди тимчасові й неможливо шкодувати за ними. Атман, навпаки, завжди нетлінний, і жаліти за ним не слід. Тому вираз [зі шлоки 12] **«жаліти не слід»** має два об'єкти: [немає сенсу шкодувати за тілом, бо ж воно все одно руйнується кожної миті, і не слід жаліти за атманом, оскільки він є вічним].

20

**Той, хто вважає його вбивцею, той, кому він здається вбитим,
– обидва вони не знають, що він не може ані вбивати, ані гинути.**

Коментар до шлоки 20

У слові **«його»** [два тлумачення]: «атман» і «тіло». Той, хто вважає **«його»**, тобто і «атмана», і «тіло», вбивцею та вбитим, – не володіє знанням. Тому він є обмеженим. Це роз'яснено таким чином:

21

**Він ніколи не народжується та не вмирає.
Це не так, що, з'явившись, він не існуватиме колись.
Він безмежний, нескінченний, вічний та прадавній,
тому й не гине в загиблому тілі.**

Коментар до шлоки 21

У цій фразі заперечуються обидві частини. **«З'явившись»** не вірно, оскільки атман був завжди, в цьому сенсі він не народжується. **«Не існуватиме колись»** не вірно, оскільки він буде завжди, в цьому сенсі він не вмирає.

¹² *kala*.

**Той, що здатен досягнути [атмана] як нетлінного, постійного,
ненародженого та довічного, чи може він вбивати або бути вбитим?**

Коментар до 22 шлоки

Якщо хтось внаслідок пробудження досягнув, що атман не може вбивати й гинути, чи може щось стати його тенетами?

**Немов людина, що лишає старе вбрання та вибирається в нове,
так само й [атман] залишає старі тіла та входить у нові.**

Коментар до шлоки 23

Неначе людина, що вдягнулась у нове вбрання, не вмирає після руйнування попереднього, так само [не гине] атман, що вибирається у нові тіла.

**Не ріжуть його мечі, не спалює вогонь,
не затоплюють води та не висушує вітер.
Його неможливо розрізати, спалити, замочити або висушити.
Він є постійним, всепроникним, сталим, непорушним та вічним.
Він – неявний, незбагнений і незмінний.
Досягнувши його саме таким, ти не зможеш за ним шкодувати!**

Коментар до шлок 24-26

Не існує такої зброї, яка б могла знищити цей [атман] або ж завдати йому шкоди, оскільки неможливо змінити те, що його єдиною природою є свідомість. Неможливо зруйнувати опору того, хто ні на що не спирається, розділити на частини того, чії частини невід'ємні одна від іншої, а також неможливо стати ворогом для того, хто залежить лише від себе. Його рух до іншого тіла не є первинним. Наділений тілом постійно поєднується з ним наново, з тієї причини, що тіло не буває незмінним жодної миті. Пізнавши все це, ти не повинен жаліти за ним.

**– Навіть якщо ти вважаєш атмана тим,
що постійно народжується і вмирає,
то все одно нема за чим жаліти, о, Великорукий!**

Коментар до шлоки 27

Якщо вважати, що тіло постійно виникає [кожної миті] внаслідок того, що течія [п'яти скандх¹³] не має знищення, – то немає про що шкодувати. Або якщо думати, що тіло постійно знищується за парадигмою перескладання світу щомиті, – за чим і тоді жаліти? Якщо ж вважати атмана тим, що постійно народжується і гине, коли з'єднується та роз'єднується з різними тілами, – то й у цьому разі нема жодних підстав, щоб жаліти. Також не варто шкодувати й із тієї причини, що довести вічність [атмана] та минущість [тіла] неможливо, оскільки:

**Незаперечною є смерть народженого
та незаперечним є народження померлого.
Отже, не варто шкодувати за тим, що неминуче!**

Коментар до шлоки 28

Смерть наслідуює народження, народження наслідуює смерть. Їх послідовність подібна до колеса, за чим тут жаліти?

**Не видно початку живих істот та не видно їхнього кінця,
проявленим є лише стан між ними.
Хіба ж буде користь від страждання за цим [станом], о, Бгарато?**

¹³ Тут Абгінавагупта конотує до концепції потоку 5 скандх у Буддизмі. Її можна знайти в “Abhidharmakośa-bhāṣya” Васубандху, а також в інших текстах. Дуже стисло, скандхи – це прошарки, що з їх течії кожної миті (кшаніки) складається особистість людини. Найчастіше мається на увазі такі п'ять скандх:

1. kāya або deha – тіло;
2. vedana – відчуття (приємні, неприємні та нейтральні для кожного з 6 органів чуття);
3. saṃjñā – сприйняття;
4. saṃskāra – імпульси до дій та мислення;
5. vijñāna – усвідомлення.

Коментар до шлоки 29

[Незважаючи на те] чи є атман постійним, або не постійним [таким, що виникає щомиті], для того, хто сумує за ним, не явлено початку атману і не буде явлено його закінчення. Для нього проявлений лише той стан атмана, який існує посередині. Що гідно жалю, так це сама варіативність, а не власна природа. Незважаючи на те, що є його початковою причиною, постійною є трансформація станів його власної природи, а саме — створення, підтримування та руйнування. Тож про який жаль може йти мова у контексті подібної власної природи [частиною якої є руйнування]?

30

**Немов на диво дехто дивиться на нього,
наче про диво деякі про нього розмовляють,
ніби про диво інші про нього чують...
Проте навіть почувши, ніхто не пізнає його.**

Коментар до шлоки 30

Якщо атмана неможливо знищити, то чому ж ніхто не може його пізнати, чи не так? Коли хтось дивиться на нього, як на дивовижу, навіть, коли почує про нього, то його не знає, тобто не пізнає.

31

**Бгарато! Атман є вічним і незгубним у кожному тілі.
Ось чому тобі не гоже жаліти за будь-якою живою істотою.**

Коментар до шлоки 31

З тої причини, що незнищенність атмана є незмінною.

32

**Тобі не личить тріпотіти, побачивши власну дгарму.
Бо немає кращого для кшатрія, ніж битва за дгармою.**

Коментар до шлоки 32

Тремтіння з приводу битви не має місця, оскільки неможливо відкинути власну дгарму.

**Небесна брама, о, Партхо, відчиняється волею випадку.
Тож щасливі ті кшатрії, що отримали таку битву.**

Коментар до шлоки 33

Навіть ті кшатрії, що наповнені бажаннями, не мають уникати такого бою, що веде до небес. Що вже й казати про того, хто має настанови істинного знання. Те, чого ти так боїшся, коли відвертаєшся від битви, саме те й повернеться до тебе, розгалужене стократ. [Так відповівши, Володар] мовив:

34-38

**Як не вступиш до гідної битви, ти полишиш
обов'язок¹⁴ й славу, а набудеш тільки лиш лиха.
Завжди будуть казати про цю твою знеславленість.
Для того ж, хто відчув пошану,
є гіршою за смерть безславність.
Великі воїни подумують про тебе,
що ти залишив битву через страх.
Ті, хто раніше шанував тебе, вважатиме тебе нікчемним.
Ганьбою тебе покриють вороги та звинуватять у безсиллі.
Що завдасть тобі більшої муки?
Чи досягнеш небес, як загинеш,
чи станеш великим царем, якщо переможеш.
Тож, Каунтес, підіймайся, зважившись на битву!**

Коментар до шлок 34-38

Ці п'ять шлок можна переказати так: «Навіть якщо б ти, Арджуно, жив звичайним повсякденним життям, тобі б усе одно довелося встати до бою».

39

**Коли щастя та нещастя, набуття та втрата,
перемога та поразка стануть рівними для тебе, тоді вступай до бійки.
Так не набудеш лиха.**

¹⁴ Мова йде про власну дгарму.

Вчиняти дії за своєю дгармою ніколи не буде помилкою.

40

**Таке роз'яснення згідно [вчення] Санкх'ї.
Послухай [роз'яснення] згідно з [вченням] Йоги.
Поєднавшись із мудрістю якої,
ти позбавишся оков діяння.**

Отже, тебе навчили мудрості істинного знання Санкх'ї. Послухай же про те, що Йога вчить цієї мудрості, а саме тої, яка згадувалась як успіх в діях. Наділений такою мудрістю, о, Партхо, ти будеш вільним від обмеження діями. Оскільки дії не мають свідомості, вони не обмежують самі собою. Атман сам пов'язує себе з діями, чия сутність – враження [минулого досвіду].

41

**Тут [в стані йоги] не існує хибної смерті або [цілковитого] знищення.
Найменша частка знання цієї [йоги] захищає від великого страху.**

Тут, а саме в цьому стані свідомості, не існує загибелі через провину, тобто помилку чи недбалість, оскільки [в цьому стані] немає недбалості. Неначе дрібка сандалу, що вмить охолоджує цілий чавун, в якому кипіла олія, так само навіть найменша частинка знання йоги руйнує великий жах, що його суть – сансара. Однак це знання [йоги] не наводиться як унікальне, чому ж так?

42

**О, нащадку Куру! Єдиною є та мудрість, що природа її – рішучість.
Натомість безкінечні та гіллясті роздуми нерішучих.**

Розум кожної [людини] єдиний за своєю природою, та схильний до множинності через прагнення визначеності.

**Саме жага є природою тих немудрих,
хто проголошує квітчасті промови
та стверджує, що не існує нічого, окрім Вед.
[Адже] для них найвищим за усе є небо,
тому у прагненні набути в майбутніх життях особливих плодів від своїх дій,
вони здійснюють безліч ритуалів заради втіх та влади.
Мудрість, що має природу рішучості,
не встановлюється в самадгі¹⁵ в тих,
чий розум понесли такі промови, і хто прив'язаний до влади та втіх.**

Коментар до шлок 43-45

Ті, що наповнені бажаннями, проголошують квітчасті промови про небеса, які чекають на них у майбутньому. Сутністю цих промов є Веди. Саме тому ці немудрі бажують набути плодів у вигляді сприятливого переродження за допомогою ритуалів. Хоча розум їх був понесений такими словами Вед, які були ними ж і нафантазовані, навіть з рішучим розумом стан самадгі для них є неможливим, бо вони зафіксовані на плодах. Таким є сенс попередніх трьох шлок.

**Об'єктом Вед є три гуни [саттва, раджас і тамас].
Тож, Арджуно, звільнись від [цих] трьох гун та двоїстості!
Не переймайся речами, натомість володій собою,
постійно перебуваючи в істинному стані.**

Коментар до шлоки 46

Веди зв'язують [постулатом] трьох гун, при цьому самі собою вони не обмежують. Сковує виконання тих ведійських ритуалів, яке відбувається [у стані] одержимості стражданням або [жадання] щастя. Слід залишити [не самі Веди], а [тільки ту концепцію] трьох гун, природою якої є жадання. Якби метою цієї шлоки була дискредитація Вед, тоді битва як інструмент не мала б сенсу, оскільки уявлення про

¹⁵ В медитативному стані.

дгарму започатковане саме у Ведах. Проте вони не обмежують того, чиє бажання плоду вичерпане.

Оскільки Веди корисні для [здобуття] найвищого знання, тому в [наступній] шлоці сказано:

47

**Для брахмана, що володіє знанням,
Веди — наче криниця, до якої спадають усі води.**

Коментар до шлоки 47

Навіть обмежені слова Вед можуть принести користь тому, для кого головним є пізнання або власна дгарма.

48

**Ти відповідаєш за дії, а не за їх плоди.
Тож хай плоди не будуть причиною твоїх дій.
[Також] не прив'язуйся й до бездіяльності!**

Коментар до шлоки 48

До слів «**ти відповідаєш за дії**», виникає заперечення: чи не так, що за умови виконання дії, плід з'являється як те, що їй властиве? Ні, це не так. Якщо жага плодів затьмарює твій розум, тоді саме результат є мотивом діяння. Той же, хто не прагне плодів, набуде істинне знання як плід [дії]. Проте це неможливе для того, хто не хоче [діяти]. Тоді як бездіяльність слід відкинути, оскільки її сутність – хибне знання, що має форму сильної прив'язаності.

49

**О, Дгананджає! Виконуй дії у стані йоги, залишивши прив'язаність.
Коли хтось рівно ставиться до успіху й до невдачі,
цей [стан] рівності й називають йогою.**

Коментар до шлоки 49

Дій у стані йоги, йога ж – це рівностність.

**Саме той володіє зреченням, чий усі починання
не залежать від бажань і сподівань,
та чия повна жертва – у зреченні.**

Коментар до шлоки 50

[Мова про того], чий дії не зумовлені сподіваннями, бо палке бажання є оковами.

**Мудрість віддаляє низькі дії. Тому, Дгананджає,
шукай прихисток саме в свідомості.
Низькими є ті, чий мотив дій — плоди.**

Коментар до шлоки 51

Пустою є та дія, що спрямована на низькі плоди. [Її вплив] зменшується при активності свідомості. Ось чому слід шукати прихистку саме в тому знанні, яким така мудрість набувається.

**Той, хто керується такою свідомістю, залишає обидва [уявлення]:
і про доброчесність, і про зlodіяння.
Тож зосереджуйся заради стану йоги,
[бо] йога – це майстерність у діях.**

Коментар до шлоки 52

Що ж до [добрих та дурних дій], автор підкреслює їх протиставлення. Саме руйнування таких [уявлень] є найвищою майстерністю. Такою є суть цієї шлоки.

**Ось чому ті, кого спрямовує таке знання,
залишають плоди, народжені діями.
Звільнившись від пут народжень,
набувають вони остаточного звільнення.**

Наділені мудрістю йоги, залишають плоди дій, разом із тим полишають обмеження народженнями, тобто набувають буття в Брахмані.

54-55

**Коли твій розум подолає пастки ілюзій,
саме тоді ти безпристрасності досягнеш
щодо знань, набутих вже, та тих, що маєш ще здобути.
Коли твій заплутаний Ведами розум
стане рішучим і стійким в самадгі, тоді набудеш [стану] йоги.**

[В момент самадгі], тобто коли свідомість досягає стану йоги, в тебе виникає ясне розуміння стосовно вже вивченого та того, що ти ще бажаєш пізнати. Це і є стан безпристрасності. Упередження ж, що сформоване прочитаним у наукових трактатах, а саме – перевага авторитетної [думки] у стані незнання, має силу омани. Такою оманою є і твій погляд на знищення роду та інші [наслідки битви] як на злочин. Це упередження зникне, якщо зруйнувати авторитет відповідного вчення.

56

Арджуна спитав:

**О Кришно! Чому [йогіна], що перебуває в самадгі,
називають «той, чия мудрість є стійкою»?
В якому сенсі його так називають? Що він практикує?
Чого набуває [внаслідок практики]?**

В цій шлоці, **«той, чия мудрість є стійкою»** – визначення йогіна, що перебуває в самадгі. Чому автор використовує цей вираз? Таким є перше питання шлоки.

Чи мається на увазі дослівне значення – **«той, чия мудрість є стійкою»**, чи переносне – **«аскет»**? Навіть якщо немає сумніву у переносному значенні, і навіть як легко зрозуміти пряме, все-таки відповідь на це запитання розширює [розуміння] через дослідження самого визначення природи [виразу]. Таким є друге питання.

Як практикує *«той, чия мудрість є стійкою»*, тобто йогін, для того, щоб виникла подібна стійкість? Це третє питання.

Чого він досягає унаслідок практики? Таким є четверте питання.

Поступово Володар відповість на ці чотири питання:

57

**«Той, чия мудрість є стійкою» – це той, хто відкинув всі жадання,
що існували у свідомості.**

В собі самому перебуває він, і втішений собою.

Коментар до шлоки 57

Той, чия мудрість стійка – це той, в кого розвинена мудрість. Під розвитком мається на увазі постійний розвиток із себе самого.

Вираз *«той, чия мудрість є стійкою»* буде слухним у дослівному значенні, оскільки в йогіна зникає ілюзія у формі жадань, які з'являються через розсіяність на зовнішні об'єкти. Так вирішується перше питання.

58

**Того, чий розум не бентежать страждання та прагнення щастя,
хто полишив страх, гнів та прив'язаність,
саме його називають «мудрець¹⁶», або «той, чия мудрість стійка».**

Коментар до шлоки 58

«Мудрець» – це той, чия мудрість позбавлена прив'язаності або відрази як до задоволення, так і до страждання. І це правильно, оскільки:

59

**Стає стійкою мудрість того,
хто залишається безпристрасним,
хто не захоплюється і не цурається
пізнавши те чи інше як приємне або неприємне.**

¹⁶ *туні*.

Коментар до шлоки 59

У нього не виникає ані захоплення, ані смутку у разі усвідомлення чогось як сприятливого чи несприятливого.

60

**Коли [мудрий] збирає органи чуття з їх об'єктів,
немов черепаха, що вбирає свої кінцівки,
тільки тоді [його] називають «тим, чия мудрість стійка».**

Коментар до шлоки 60

Цей епітет не є постійною характеристикою, як було би зі словом «кухар» (якого називають кухарем навіть тоді, коли він не готує). [Того], чия мудрість стійка, [називають так] лише тоді, коли він вбирає у себе органи чуття, відвертаючи їх від об'єктів, ніби черепаха, що втягує свої кінцівки. Інакше кажучи, коли він вбирає в себе органи чуття, він робить своїм все, чия природа – це органи чуття в об'єктах.

61

**Коли аскет відмовляється від використання об'єктів,
він зрікається саме об'єктів, але не вражень від них.
Тільки той зрікається вражень, хто пізнає вище.**

Коментар до шлоки 61

Якщо органи чуття аскета не мають зв'язку з об'єктами, до яких можна було б прив'язатися, тоді об'єкти для нього завершуються, але не [завершуються] враження, що лишаються у сприйнятті і характеризуються як забарвленість цим об'єктом. Ось чому [аскет] не є тим, чия мудрість стійка. Вважають, що під враженнями слід розуміти смаки, на кшталт: солодкий, кислий, солений і т.д. У йогіна не виникає забарвленості, внаслідок його концентрації на Шиві. Натомість у аскета забарвленість не припиняється.

62

**– О, Каунтее! Органи чуття та сприйняття спустошують
та з силою несуть геть розум
навіть в того аскета, що володіє собою.**

Коментар до шлоки 62

Альтернативний переклад виразу *«того, що володіє собою»* — *«той, хто докладає зусиль»*. В такому разі, органи чуття та сприйняття відносять розум того, хто сумлінний у практиці. Тільки йогін може перемогти розум. Таким є вирішення другого питання.

63

**Той, хто приборкав органи чуття та сприйняття завдяки манасу ,
хто дисциплінований духовно,
хто цілком зосереджений на мені [на вищому] –
саме він є тим, чия мудрість стійка,
бо його органи чуття під його власною владою.**

Коментар до шлоки 63

«Тим, чия мудрість стійка» є саме той, хто контролює органи чуття та сприйняття розумом, а не той, хто відмовляється від дій. Хай він зосередиться лише на мені, як на вищому володарі, природою якого є чиста мудрість.

64-65

**У того, хто зосереджено споглядає зовнішні об'єкти,
виникає прив'язаність до них.
Від прив'язаності виникає жадання, від жадання ж – гнів.
Через гнів виникає омана, внаслідок омани слабшає пам'ять,
цим руйнується розум, руйнування ж розуму призводить до загибелі.**

Коментар до шлок 64-65

Аскети, які полишають об'єкти, будуть [знову] захоплені ними. Вони залишають об'єкти під час медитативного споглядання, але й знову прив'язуються [до об'єктів] у момент медитативного споглядання. На відміну від цього, той, чия мудрість стійка, полишає об'єкти безперервно.

**Той досягає ясності [розуму], хто, у стані володіння собою,
без прагнення та відрази наближає до себе об'єкти
органами чуття й сприйняття,
які підкорені атману.**

**У стані ясності в цього [йогіна] зникають усі страждання.
Непохитним є розум того, хто зберігає ясність свідомості.
Недисциплінований духовно не володіє [стійким] розумом
та зосередженістю внутрішнього споглядання.**

Той, хто не здатен споглядати, – не має спокою.

Звідки же щастя у того, хто не набув внутрішнього спокою?

**Розум, що рушає за блуканням органів чуття,
забирає мудрість, неначе вітер, що відганяє човен в океані.**

**Тому, о, Великорукий, стійку мудрість має той,
хто звідусіль збирає органи чуття та сприйняття.**

Коментар до шлоки 66-70

Той, хто контролює розум, не підкоряється хвилям гніву, навіть якщо насолоджується об'єктами. Йогіном є той, чия мудрість є стійкою. Тож, йогін лишається трансцендентним щодо світу, навіть у разі виконання всіх звичних дій. Коротко Володар пояснює природу йогіна таким чином:

**Той, хто контролює себе, не спить тоді,
коли настає ніч для всіх живих істот.**

Коли живі істоти не сплять – це ніч для зрячого мудреця.

Коментар до шлоки 71

Те, що для всіх істот – ніч, для мудрого – ілюзія, що вводить в оману. Він розмірковує над тим, як її позбавитись. Коли не спить людина, вона виконує звичні справи, і це – ніч для мудрого, оскільки він не є тим, що прокинувся в контексті повсякденної діяльності.

[Тобто] існує дві форми ілюзій. Одна створює затьмарення, іншою ж є залежність від приємного. Пам'ять людини прив'язана до другої форми ілюзії, але не помічає

першої. Йогін же навпаки спостерігає затьмарення заради його знищення. Залежність від благ не мучить того, хто бачить, володіючи належним знанням. У нього не виникає залежності від благ, бо він знищує хибне знання.

Метафору ночі можна також зрозуміти інакше. Йогін не спить у пізнанні там, де будь-хто інший є одурманеним. Коли людина, позбавлена знання, перебуває в незнанні, тоді вона може пізнати, тобто прокинутися. Таке пояснення метафори ночі.

72

**Немов океан, що лишається непорушним,
коли його сповнюють води,
так само у спокої залишається той,
кого сповнюють бажання, проте не той, хто жадає об'єктів.**

Коментар до шлоки 72

Йогін не прагне назовні заради об'єкта бажань. Натомість, коли об'єкти під дією природи органів чуття та сприйняття проникають в нього, вони його не хвилюють. Таким є вирішення третього питання.

73

**Той, хто живе вільним від жадань, полишивши усі об'єкти,
той набуває спокою, бо ж він не прив'язаний
ні до об'єктів, ні до власного «я».**

Коментар до шлоки 73

Через зречення всіх жадань, цей йогін досягає звільнення, що його природою є спокій.

74

**О, сину Притхі! Таким є трансцендентний стан¹⁷.
Коли він досягає цього стану, то більше не буває в омани.
Перебуваючи в такому стані навіть у
момент смерті, він досягає спокою¹⁸, який і є брахманом.**

¹⁷ *brahmī*.

¹⁸ *nirvāṇam*.

Всього лише на мить з'єднавшись зі станом брахмана, одразу після відокремлення від тіла, людина досягне найвищого брахмана. [Такою є відповідь на четверте питання Арджуни «**чого він набуває?**»]. Таким чином вирішені всі чотири питання.

Післямова перекладачів

Це електронне видання було опубліковано 14 квітня 2025 року на сайті in.yoga. Редакторки перекладу — Тетяна Приходько та Вікторія Швець. Його авторами є всі учні проєкту «Санскрит в Україні», завдяки зусиллям та дисципліні яких, ми створювали цей переклад із лютого 2023 по травень 2025 року — це Євгенія Шевчук, Олександра Божинська, Ольга Черепеха. Також ми дякуємо санскритологу та мовознавству Едгару Лейтену, який впродовж семінару передав нам велику кількість ідей кашмірської школи читання «Бхагавадгіти» та знань санскриту. Також дякуємо всім перекладачам «Гіти» та коментаря «Гітартха-санграха», а саме Дмитру Бурбі за граматичний переклад твору та Борису Мар'яновичу за переклад коментаря англійською, їх величезна робота грає значну роль в тому, щоб рядки «Гіти» мали своїх читачів.

Наразі ми продовжуємо переклад та плануємо поступово видавати наступні розділи із коментарями. Новини про це будуть з'являтися в телеграм-каналі проєкту «Санскрит в Україні», t.me/sanskritua.